

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כז, תשל"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מהנה, הנאני, להתנאות

ליהודה ומרים פהן
בברכה, שיוכו
ליהנות, להננות ולתנאות

השם הַנָּאָה לית מאן דפליג פי שורשו הני (הנה), שכן צורת-משנה שלו — הנייה (ביו"ד), וגם בניין נפעל יעיד על כך: נהנה, נהנים, נהנו וכו'.

יאסטרוב ציין הַנָּאָה כנגזר מן גֵּאוֹת ("גאותו לאורו" וכד'), וגם רמז על קרבתו לשורש נאה. פין אף הביא ב"האוצר" את צורת "להתנאות" כבניין התפעל של הנה. לכאורה סברות תמוהות הן, ואע"פ כן יש לזה אחיזה בתלמוד, כפי שיתברר להלן.

השימוש בבניין נפעל (נהנה, נהניתי וכדומה) ברור ופשוט, וכל תקלה אין בו. לא כן הבניין האקטיבי (הפעיל או פיעל), שאין בו נחת והנאה, פי רבה בו המבוכה, הן במקורות והן בעברית החדשה.

א. דוגמאות ברורות לבניין הפעיל
בניין הפעיל כשלעצמו אין בו תקלה, ושימוש ברור: מְהֵנָה, הִתְנַחֵתִי, הִתְנַחֵנוּ. וכן בכינוי הפעול: הִתְנַחֵתִי, הִתְנַחֵנוּ. דוגמאות ברורות לכך בתלמוד: "שההנה אותו" (ב"מ קיא ע"א, קיח ע"א, סנהדרין קב ע"ב), "שההנהו" (ב"מ עו ע"א).

וכן במדרש: "אתם ההנייתם עצמכם" (תנחומא, בראשית ד),
"בשביל להננות" (שם חקת יב).

ב"עין יעקב" — בסנהדרין — "שהיה מהנה" (במקום
ש"הנה"), אך גם זה בניין הפעיל הוא, ולא פיעל. ואף בארמית
כן הוא: "מאי אהנו לן רבנן" — בניין אפעל הוא, כמובן.
ולא בתלמוד בלבד כן, אלא גם במפרשיו, ובראש וראשונה
בפירש"י. בפרך הראשון של היכל רש"י (עמ' רלב) הבאתי
דוגמאות ברורות לכך, כגון ההנהו, להננות ועוד. במהדורה
שנייה של "היכל רש"י", שאני מכין עתה לדפוס, הוספתי כמה
דוגמאות, וגם בפירוש הרשב"ם כן: להננותו (ב"ב קכג ע"א).
תקלה רבה יש בצורת ההווה והעתיד, שמחוסר ניקוד קשה
כאן להכריע, אם בניין פיעל הוא או הפעיל: מהנה (ב"מ מג
ע"א), ומהנהו (ברכות י ע"ב). כפי שיחברר להלן בניין הפעיל
הוא, ואין כלל בתלמוד בניין פיעל של הנה.
אמנם, דרך העברית להשתמש לפעמים בבניין פיעל
והפעיל לעניין אחד, ואפילו בדיבור אחד:

בשירת האזינו: "הם קנאוני... קעסוני... ואני אקניאם... אקעיסם".
ובתפילה: "ונאמן אתה להקיות מתים... מַחְיָה המתים".

כל זה כשהפנים מנוקד. אך אם אין הוא מנוקד — אין
להרבות צורות נרדפות, באין כל יסוד לכך.

ב. סתירת סברות בדבר בניין פיעל של הנה

ברם, בעלי המילונים התלמודיים כאילו נמנו וגמרו שאין
מהנה ומהנהו אלא בניין פיעל, ואין בהם כלל בניין הפעיל, בה

בשעה שההפך הוא הנכון. יאסטרוב אף הפליג עד פדי כך, שאפילו שההנה (סנהדרין קב ע"ב) הביא כהפעיל המוטל בספק, לפי שבשולי הדף יש נוסחת "עין יעקב" "שהיה מהנה", כאילו אין ספק-ספק בכך שמהנה הוא בניין פיעל.

נראה, שגרמה לכך צורת והנאני, והנאך (עבודה זרה יז ע"א), הנראית כבניין פיעל של הנא (הני), אך להלן יתברר, שאינו כן, ולא לשון הַנָּאָה כאן, אלא לשון טוב וישר וְנָאָה. הלומדים קוראים וְהַנָּאָה, וְהַנָּאָה, כבניין הפעיל של נאה, ואם פי קריאתם זו נובעת מחוסר הקפדה — הרי דוקא היא הנכונה. יאסטרוב, שראה כאן פיעל של הנה, ניקד וְהַנָּאָה, בנו"ן דגושה וקמוצה, וטעות היא, כי היה לנקד לפי זה בפתח, כמו בוראך (ישעיה מג, א), שוֹנָאָךְ (שמות כג, ה), ואמנם פן ניקדו ב"ספר האגדה" (בפרק על רבי אליעזר).

הרואים כאן בניין פיעל — עליהם ליתן טעם לאל"ף היתרה של הנאני וכו'. לכאורה אפשר לומר, שהאל"ף באה לשם הבחנה בין כינוי הפעול לבין נטיית מלת-היחס הִנָּה: הִנָּךְ, הִנָּכֶם (ע"ד צִנָּךְ, צִנָּכֶם) נשמע כמו "הִנָּה אתה", "הנה אתם". ובטקסט שאינו מנוקד — אף הנני, הנהו וכדומה.

גם אפשר לטעון, שראו אל"ף של הַנָּאָה פשוטית (ע"ד הַטָּאָה) ולכן השתמשו בבניין פיעל, כאילו השורש "הנא", ולא הנה (ע"ד בטא, בטה; דנא, דנא, דנא ועוד).

אך שני טעמים אלה אינם אלא תירוצים דחוקים, והאמת היא שהנאני נגזר מן נאה, אע"פ שיש בתלמוד (ברכות מג ע"ב, ר"ה יא ע"א) "להתנאות בהם" במקום "ליהנות", כפי שיתברר בסעיף ו.

ג. אל"ף יתרה בכינוי הפעול

אל"ף זו של הנאני, והנאך הטרידתי מאוד, עד שנתפרר לי, כי לפנינו בניין הפעיל של נאה (ולא פיעל של הנא). בן-יהודה ביקש לפתור את השאלה בדרך פשוטה ביותר: הוא ציין צורות אלה כבניין קל (על דרך עֶשָׂא, פָּדָא וכד'). ולא מילתא היא; כי אין בניין קל של הני (הנה) בספרי חז"ל. עם זה אין אני מעלים עיניי ממצאות אל"ף יתרה בכינויי פעלים בספרינו, חדשים וגם ישנים: "צא ועשאן" (ב"מ סג ע"א), אך ברוב פה"י שבידינו — "צא ועשם". "לא הניח הקב"ה דבר בעולם שלא גלאו לבלעם" (סדר אליהו רבה, מהדורת איש שלום, עמ' 142). קשה בעיניי לומר, שבניין קל הוא, כי בניין קל של גלה במובן "גילוי" מצוי במקרא, אך לא בלשון חז"ל.

כיו"ב בספרי אחרונים: יצלאנו (הגהות לרא"ש ביצה ב ע"ב). משום צָלָא פתבו יצלאנו במקום יצָלְנו. גם מנדלי נכשל בזה וכתב פּוֹפָא (במקום פּוֹפִיהו) משום "פפא שד", כפי שצינתי בספרי "כְּבוּשֵׁי הַעֲבֵרִית בְּדוֹרֵנוּ", עמ' 106. אך כל אלה אינן אלא דוגמאות בודדות ומעטות, שאין בהן כדי ללמד על הכלל.

ד. בניין פיעל של הנה אין בתלמוד

כתבתי לעיל (סעיף א), כי אין בתלמוד כלל בניין פיעל של הנה, ובעלי המילונים התלמודיים, שהביאו בניין פיעל בלבד, טעו בדבר. ועתה אברר זאת לאור הדוגמאות. לפי הקונקורדנציה למשנה יש מהנה שלוש פעמים:

מפני שהוא מהנהו (נדרים ד, ד), ואת המהנה פנהנה (פרייתות ג, ט),
פמהנן ממון (ידים ד, ג).

פעלי המילונים רואים כאן בניין פיעל, וכן בקצת משניות
מנוקדות, אך הנכון שהוא בניין ה פ ע י ל, כמנוקד בכ"י קויפמן,
ובעקבותיו — גם ילון. (אגב: הדוגמה ממסכת פרייתות הסרה
בכ"י קויפמן, פיהו שמש דף ש ל ס.)
היחידי שניקד במילונו פהוגן, בבניין הפעיל, הוא
בן־יהודה, ואף העיר הערה הגיונית ונכונה, שאין לערער עליה:
"יש קוראים המהנה כבניין פעל, אך מן להנהות, ההנהו נראה, שגם
מהנה הוא בבניין הפעיל".

שום ראייה ממשניות מנוקדות לא הביא, ועתה נזכחנו
לדעת, שכבר לפני מאות שנים נהגו לקרוא מהנה כבניין
הפעיל — באין כל דוגמה ברורה לבניין פיעל.

ה. על טוב ויפה

דבר טוב ודבר יפה — שניהם ינעמו לנו, שניהם מקור
הנאה הם לרואה ולשומע. לפיכך יש בעברית (ולא בה בלבד)
הרבה פעמים טוב במובן "יפה": פי טובות הנה (פראשית ו, ב),
שבע פרות הטובות (שם מא, כו), בחור וטוב (שם"א ט, ב), וכן
טוב־תאר, טובת מראה, ולעומתם — יפה־תאר, יפת־מראה.
והוא הדין ביפה במובן "טוב": יפה אמרת, יפה עשיתם,
יפה עשה משה, וכד'. וכן יפה יפה, במקום היטב היטב. לפיכך
מצוי הרבה יפה כמקביל לטוב או כניגוד לרע אף בדיבור אחד:
תורם מן היפה על הרע (תרומות ב, ו), אספרגוס יפה ללב וטוב
לעיניים (ברכות נא ע"א).

כדינו של "טוב ויפה" כן — כמובן — דינו של "טוב ונאה":

ראה בריות טובות ואילנות טובות אומר . . . (ברכות נח ע"א).

אם "אילן טוב" אפשר להבין כפשוטו, כלומר עץ מאכל, ולא עץ סרק, הרי ב"בריות טובות" הכונה בהחלט לבריות נאות, ולא טובות-לב; ויעידו על כך המאמרים המקבילים בתוספתא ובירושלמי:

ראה בני אדם נאים ואילנות נאים" (תוספתא ברכות פרק ששי), "הרואה אילנות נאים ובני אדם נאים" (ירושלמי ברכות ט, א).

יפה תרגמו, אפוא (בתרגום הגרמני של גולדשמידט) "בריות טובות ואילנות טובות" פלשון יופי, ולא פלשון טובה.

ו. לה תנאות — ליהנות

לאחר שנתברר, כי יש נאה ויפה כמובן של "טוב וקמהנה" — שוב לא ייפלא כל כך, שנמצא גם להתנאות כמובן זה: להתנאות בהן בני אדם (ברכות מג ע"ב, ר"ה יא ע"א). אין ספק, שכן הייתה גם נוסחת הגמרא לפני רש"י, כי בשני המקומות דאג רש"י לפרש: להתנאות — ליהנות (לבל יתפרש פלשון "נוי"). כן גם נוסחת האלפסי, הרא"ש ועוד. אמנם, בכ"י מינכן (בשני המקומות) ליהנות (ולא "להתנאות"), וכן ברמב"ם (הל' ברכות י, יג), בטור אורח חיים רכ"ו, ובשולחן ערוך שהעתיק מהם. אע"פ כן אין לראות את להתנאות כטעות סופרים סתם, כאשר עשו לוי וקהוט

(יאסטרוב רואה כאן צורה פשרה), פי אפילו בעל "דקדוקי סופרים", שהעיר, כמובן, על נוסחת פ"י מינכן ("ליהנות") ציין, שפרוב הראשונים דוקא להתנאות. הרי שאין לזלזל כלל בנוסחה זו, ואין לראותה כשיבוש. לא ייפלא, שכן העתיקו גם ב"ספר האגדה" (עמ' תס).

נוסח הברכה בסידור הספרדים הוא "ליהנות בהם" (פבכ"י מינכן), וגם הוא נכון, כמובן. ר' יצחק סטנוב, בסידור "ויעתר יצחק", תיקן וניקד "לְהֵנוֹת", בבניין פיעל; כסבור היה, שתיקון גדול תיקן, ולמעשה נשתפש בשינוי מטבע של ברכה שטבעו חז"ל. פָּר, בסידור "עבודת ישראל" (עמ' 569), נגרר אחריו, ותיתי לו שהעיר לפחות, פי הנוסחה "לְהֵנוֹת מהם גם היא תיתכן".

ז. לְהֵנוֹת = להיות נאה וטוב, למצוא חן קרבת המשמעות בין יפה ונאה לבין טוב ומהנה, היא שהצמיחה גם להנאות (בניין הפעיל של נאה) כמובן "גרם הנאה", או ביתר דיוק — כמובן "ישר וטוב", ע"ד "וייטב הדבר".

והנאך (ע"ז יז רע"א) יש לקרוא דוקא בבניין הפעיל של נאה, כפי שפבר רמזתי לעיל, ולא להידחק ולראותו בבניין פיעל של הנה, כתוספת אל"ף יתרה. ראה לכך — פירוש רש"י: "והנאך — ישר הדבר בעיניך". פלומר הדבר היה טוב ונאה בעיניך. ואין כאן לשון הִנָּא דוקא. יפה תרגמו כן בתרגום הגרמני והאנגלי: מצא חן בעיניך.

ועוד ראה — דברי רש"י עצמו בפירושו לבראשית ג, ו:

"ראתה דבריו של נחש והנאו לה". אין כאן סתם גרם הנאה, אלא המשמעות העיקרית כאן היא — מצאו חן בעיניה, טובים וישרים היו הדברים בעיניה. ראייה חותכת לכך — פירש"י לתיבת והנאך במסכת ע"ז; וגם המזרחי הבין פן את דברי רש"י, בכתבו כי "דברי הנחש נכשרו בעיניה". אלא שפרגיל, כל דבר נאה המוצא חן — גם מהנה מעט או הרבה. לו התפון רש"י לסתם גרם-הנאה היה פותב "ההנו אותה", שפן דרכו לכתוב בבניין הפעיל: לההנות, לההנותו, ההנהו (את) הדוגמאות הבאתי ב"היכל רש"י" א, עמ' רלב; במילון ב"י יש מפירש"י דוגמה אחת בלבד).

במהדורת פירש"י המנוקד, עם תרגום אנגלי (לונדון תר"צ), תרגמו "והנאו לה" כמו "מצאו חן בעיניה", אך תיבת והנאו ניקדו בה"א קמוצה, כבניין הופעל, ואין לזה טעם, פי אין פרש"י בניין הופעל בלי ו"ו, וגם לא מצאנו בניין פזה במקורות.

דוגמה ברורה, שאין בה ספק-ספק פי הוא מן נאה, ואינו לשון הנאה, מצאתי בפירוש הרשב"ם לבראשית לו, יג: "זה שמעתי מרבי יוסף קרא חברינו, והנאה לי", פלומר היה נאה וטוב בעיניי, כמו "וייטב בעיני הדבר".

לפי דרכנו נמצאנו למדים, שבניין הפעיל של נאה יאה מאוד למה שנקרא פלעז imponieren, וכדאי וראוי להשגיר פועל זה בעברית שפפינו: "זה מְנָאָה לו", "זה הנָאָה לה מאוד", "הוא משתדל לְהִנָּאוֹת לה" וכדומה.

במילון בן-יהודה אין פלל הפעיל של נאה, לא לעניין נוי (הבאתי ב"היכל רש"י" א) ולא לעניין הנאה. את והנאו לה

(מתוך פירש"י) הביא בפועל יוצא בבניין קל של הנה, ולא מילתא היא. מילונים חדשים לא נגררו אחרי טעות בפולה זו. לאחר שהבאתי מפירש"י (פתובות פא ע"ב) "יפה והנאה את דבריו" הועתקה הדוגמה במילונים חדשים, אך בכל זאת מוטב להשתמש בלהנאות במובן הנ"ל: היה נאה וטוב, מצא חן. ביאליק, במאמרו "הלכה ואגדה" (במהדורת יובל השישים, עמ' שלו) מקביל את להנאות לעומת להנאות: "להנאות בהם חושי בני אדם... להנאות ולהיטיב בהם את האדם עצמו". להנאות (במובן ייפוי) אין בו, כמובן, שמץ פסול, אך מן "להנאות" יש לגדור הנאה לחלוטין, והנכון הוא — להנאות.

ח. שהנאתך — "שההנאתך" לאחר שהתחומים יונקים זה מזה — יש בתלמוד להנאות גם במובן "לההנאות". מצאתי שתי דוגמאות לכך, ולדעתי אין ספק בהן:

"סעודה שהנאתך משוך ירך הימנה" (גיטין ע"א).
 פן הוא בכ"י מינכן, ונראה, שזוהי גם נוסחת רש"י שפירש: "שהנאתך — שערבה לך". יפה העתיקו פן גם ב"ספר האגדה" (עמ' תרעג). אך גרסת הדפוסים "שהנאתך ממנה", ונראה לי שתיבת ממנה תוספת אחרונים היא, פי קראו שהנאתך פנטיית השם הַנָּאָה. בעקבות פירש"י פירשו כן גם בספר האגדה: "שהנאתך — שגרמה לך הנאה".

"אכול מה שהנאתך ושתה מה שהנאתך" (קדושין ל ע"ב),
 ופירש"י: "מה שהנאתך — כל מה שדעתך נוחה הימנו". הנונה, כמובן, כל מה שנהנית — או שאתה נהנה — הימנו.

את שתי הדוגמאות הבאות ב"היכל רש"י" פרך ב, בערך
הַנָּאָה (גם במילון בן-יהודה דוגמה שנייה בע' הַנָּאָה; וראשונה
לא הביא כלל). עכשיו חוזרני בי, פי נתברר שהנוסחה העיקרית
והקדומה היא "סעודה שהנאתך", ולא "שהנאתך ממנה". ואשר
לדוגמה שנייה — מה פשר "מה שֶהַנָּאָתְךָ"? כלום דרך העברית
בכך? הרי זה דומה קצת לנוסח הפרסומת הידועה: "ומה
שפיטוח הסנה". ייתכן שהדבר יאה לסגנון פרסומת, ואף עושה
רושם מבחינת התקבולת המבדחת ("מה שפִּטּוּחַ פִּיטוּחַ, ומה
שפיטוח הסנה"), אך אין דרך העברית לצרף צירופים כאלה.
לפיכך נראה לי, שהקריאה הנכונה היא — "מה שהנאתך",
פלומר מה שהנה אותך.

ואם ישאל השואל: האם דרך העברית להשתמש אחרי
"מה" בפועל בלשון נקבה? הרי בעברית יש לומר "מה
שהיה", "מה שנעשה", "מה שעבר עליו", "מה שהתרחש שם"
וכדומה — הפול בלשון זכר, ולא בלשון נקבה. אמנם, נכון
הדבר, ואע"פ כן יש גם במקרא בלשון נקבה: "אמרי מה
נהיתה" (ירמיה מח, יט).

הדבר דומה לשימוש זה וזאת: "כל זה", "מה זה היה";
"כל זאת", "זאת עשו", "מה זאת עשית", "שמעו זאת",
"מידי היתה זאת לכם" וכדומה. אלא שפאן יד הנקבה על
העליונה, ורוב השימוש הוא בלשון נקבה, ואילו בפועל
סתמי שלאחר מה רוב השימוש הוא בלשון זכר, ובמקרא לא
מצאתי אלא "מה נהיתה". אך עה פשר הוא, ויש בו כדי להצדיק
"מה שהנאתך".

זאת ועוד: במקרא משמשת תיבת היתה להבעה סתמית גם

בלא זאת. למשל: "מאה ה' היתה" (יהושע יא, כ; בתהלים קיח, כג — "היתה זאת"), "לא היתה מהמלך" (ש"ב ג, לו), "פאשר דמייתי כן היתה" (ישעיה יד, כד).

ואף בתלמוד נמצא כן: "כל זמן שהייתה בדעתו להינשא לה" (ירושלמי סוף ברכות).

מפל האמור יוצא ברור, שמה שנמצא במקורות הנאני, הנאך, הנאו לה — אינו פלל משורש הנה, אלא משורש נאה, ולשון "פשר וטוב" הוא. אך עם זה אין להתעלם, שיש בתלמוד גם להתנאות במקום "ליהנות", ואפילו שהנאתך במקום "שההנתך".

אע"פ כן אין להשתמש לעניין הַנָּאָה בצורות פגון "הנאה", "הנאתה" וכדומה, אלא יש לומר בלשון ברורה: הַהֲנָה, הַהֲנָתָה, לְהַהֲנוֹת (פשם שמצאנו בתלמוד וברש"י).

לפני שנים רבות רשמתי לי מתוך "דבר" את שתי הדוגמאות הבאות:

"התזמורת הנאתה את הקהל" (9 באוגוסט 1932), "הח' מרגלית הנאה את הקהל" (4 באוקטובר 1932).

למדנו לפי דרכנו, שיש לומר ההנה (או ההנתה) את הקהל", ולא "הנאה" או "הנאתה". כמדומה, שרבים שוגים בזה עד היום, ולכן ראיתי צורך להעמיד את הדברים על מכונם. לעומת זאת אין צורך לומר, שרבים נזקקו ונזקקים גם עתה לבניין הפעיל של הנה, ולא לבניין פיעל. גם בדור ההשכלה נהגו כן:

"לההנות את עצמו" (א"צ צווייפל, "שלום על ישראל", חלק ג, עמ' 17), "לההנות את האדם" (שם, עמ' 19).

לבסוף — אף יש טעם פונטי קל להעדיף הֶהָנָה מן "הִנָּה",
כי בעוון מבטאנו הלקוי דומה "מִהָנָה נפש" ל"מַעֲנָה נפש".
ידעתי, כי בעיני רבים ייראה טעם זה פמגוחך, אך לפי דעתי אין
לזלזל בו.